

Lucretius in vroegmodern Italië

Een nieuwe held van de moderne tijd?

In 1417 ontdekte de Italiaanse humanist Poggio Bracciolini een belangrijk Lucretiushandschrift. Zéér belangrijk, zo meent Stephen Greenblatt, die met zijn boek over de impact van deze vondst in 2012 de Pulitzer Prize won. Is zijn waardering terecht?

Receptiestudie, bestudering van het voortleven van klassieke auteurs, groeit en bloeit. De tijd van de algemene studies die met zevenmijlslaarzen door dit onderzoeksgebied stappen, lijkt nagenoeg voorbij. Er verschijnen steeds meer gedetailleerde analyses van de receptie van Grieks-Romeinse schrijvers, per taalgebied, periode, latere auteur en kunstvorm (bijvoorbeeld letteren, schilderkunst, film). Ook Lucretius, de Latijnse dichter van het epicureïsch leerdicht *De rerum natura* ('De natuur van de dingen', eerste helft van de eerste eeuw voor Christus), deelt in deze groeiende belangstelling. Zelfs in ruime mate omdat zijn leerdicht van circa 7400 regels zeer heterogeen van inhoud is en dus veel inspiratie biedt voor het voortleven in diverse disciplines en cultuurgebieden (filosofie, natuurwetenschap, theologie, ethiek, literatuurtheorie, poëzie...). Bovendien speelde dit epicureïsche leerdicht een rol in periodes als Renaissance en Verlichting en in huidige discussies over deze scharniertijdperken.

Over de aanwezigheid van Lucretius in de Franse literatuur was dankzij een reeks van artikelen al veel bekend: de Latijnse dichter heeft op vele Franse auteurs, vanaf Montaigne tot en met Voltaire, grote invloed uitgeoefend. Op receptiegebied inzake Lucretius en epicurisme maakt het Engelse literatuur- en filosofieonderzoek op dit moment een soort inhaalslag. Enkele jaren geleden verscheen een monografie over *Epicureanism at the Origins of Modernity* (2008) en in het nieuwe wetenschappelijke genre van 'The Companion' is recentelijk een Lucretiusdeel gepubliceerd (2007) dat voor een groot deel is gewijd aan het voortleven van Lucretius. Deze vorm van literair-culturele geschiedschrijving heeft een sterk nationaal karakter: Engelse specialisten onderzoeken vooral het voortleven in Engeland, alleen al vanwege de beschikbaarheid en kennis van Engelstalige bronnen. Om diezelfde reden heb ik bij mijn recente Nederlandse vertaling van Lucretius (2008) een slotstuk gevoegd over 'Lucretius in Nederland'.

Over Lucretius in de Italische Renaissance bestond wel Italiaanstalige informatie, die evenwel soms moeilijk verkrijgbaar was. Bovendien schiep en schiep de allereerste receptie van Lucretius in Italië een apart en tijdrovend onderzoeksprobleem: *De rerum natura* bereikte Italië in 1417, dat wil zeggen enige decennia vóór de uitvinding van de boekdrukkunst (de eerste, nog zeer gebrekkige, gedrukte uitgave stamt uit 1473!). Daardoor vereist de vraag naar de eerste twee generaties Lucretiuslezers in Italië veel filologisch onderzoek van handschriften, al of niet geannoteerd, en andere vijftiende-eeuwse geschriften, brieven, archivalia, die in Italië bewaard zijn gebleven.

De vroegmoderne receptie van Lucretius startte met de ontdekking van een Lucretiushandschrift in een Zuid-Duits klooster door de Italische humanist Poggio Bracciolini in 1417. Een recent artikel over Lucretius en de epicureërs in de maatschappelijke en politieke context van Florence tijdens de Renaissance (vijftiende eeuw) begint aldus: 'Het verhaal van de herontdekking van Lucretius in de vijftiende eeuw is bekend en kan in weinig woorden verteld worden.' Deze korthed dringt zich te meer op omdat Poggio in zijn correspondentie slechts enkele regels heeft gewijd aan de ontdekking van *De rerum natura* (te midden van andere handschriftvondsten). Het is aan deze Poggio en zijn vondst van een Lucretiushandschrift dat de Amerikaanse Renaissance-specialist en Shakespeare-kenner Stephen Greenblatt recentelijk een monografie heeft gewijd die, ook als men de drukletter en de regelafstand tot normale proporties reduceert, nog altijd 150-200 pagina's telt. De titel luidt: *The Swerve. How the World Became Modern*. Het titelwoord *swerve* is een grapje van de auteur; het is de standaardvertaling van de door Lucretius gebruikte, technische term *clinamen*, 'spontane, onzichtbare afwijking van de atomen', als titelwoord door Greenblatt in metaforische zin ('verandering, afwijking') gebruikt. *De zwenking* is de titel geworden van de in 2012 verschenen Nederlandse vertaling.

'THE SWERVE IS UITGEBOUWD TOT EEN KORTE CULTUURGESCHIEDENIS VAN OUDHEID TOT VERLICHTING.'

Aan Stephen Greenblatt is de literair-kritische stroming verbonden van het 'New Historicism'. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw namen hij en zijn volgelingen stelling tegen 'New Criticism' (in Nederland vertegenwoordigd door het geruchtmakende tijdschrift *Merlijn*), dat het literaire werk op zichzelf, los van de historische context, onder het mes wilde nemen. New Historicism schonk eerherstel aan de historische inbedding en aan literaire en niet-literaire teksten als bron van cultuurgeschiedenis. *The Swerve* vormt een 'nieuw-historistische' geschiedenis van de receptie van Lucretius' leerdicht en is uitgebouwd tot een korte cultuurgeschiedenis van Oudheid tot Verlichting.

De ondertitel 'How the World Became Modern' maakt duidelijk welke gigantische invloed aan Lucretius wordt toegekend (overigens door Greenblatt in twee slothoofdstukken, samen nog geen zestig pagina's, afgedaan). De eerste negen hoofdstukken (pp. 14-218) geven een vooral anekdotische geschiedenis van de aan- en afwezigheid van Lucretius in Oudheid, Middeleeuwen, vroege Renaissance tot en met Poggio

Bracciolini.

Niet alleen boekdruktechnisch maar ook stilistisch en inhoudelijk maakt Greenblatts boek een opgeblazen indruk. Het eerste deel over Lucretius en Poggio eindigt met de volgende ronkende alinea (p. 218):

Toch had Poggio, op jacht naar boeken in de vroege vijftiende eeuw, iets heel bijzonders gedaan. Dankzij de teksten die hij opnieuw in circulatie bracht kan hij een ereplaats opeisen te midden van zijn beroemdere tijd- en stadgenoten: Filippo Brunelleschi, Lorenzo Ghiberti, Donatello, Fra Angelico, Paolo Uccello, Luca della Robbia, Masaccio, Leon Battista Alberti, Filippo Lippi, Piero della Francesca. In tegenstelling tot Brunelleschi's enorme koepel, de grootste die sinds de klassieke Oudheid gebouwd werd, steekt Lucretius' grootse gedicht niet af tegen de hemel. Maar de herontdekking ervan veranderde voor altijd het landschap van de wereld.

Zowel de dominantie van Lucretius als de prestatie van boekenjager Poggio worden hier naar mijn mening sterk overdreven. De geciteerde alinea is trouwens representatief voor Greenblatts vaak hinderlijke reclamestijl.

Poggio vond zoals gezegd in een Zuid-Duits klooster een Lucretiushandschrift, liet het ter plaatse overschrijven, stuurde zijn kopie (de Poggianus: P) naar zijn humanistische vriend Niccoli, die P overschreef en nooit teruggaf aan Poggio (P is spoorloos verdwenen; Niccoli's handschrift is bewaard gebleven en bevindt zich in de bibliotheek van Florence, vandaar zijn aanduiding L = Laurentianus). Einde verhaal, of liever begin van het verhaal, want de Lucretiustekst met zijn talrijke technische woorden en moeilijke inhoud was zo gebrekkig overgeleverd dat de uitgave van een relatief betrouwbare tekst ongeveer honderdvijftig jaar geduurd heeft (naar strikt filologische maatstaven nog vele eeuwen langer). Poggio was niet bewust op zoek naar Lucretius, hij was geen epicureër. Een Italiaanse geleerde vergeleek (misschien ietwat overdreven) deze groep 'boekenjagers' met deelnemers aan een vogeljacht, die graag met een volle weitas thuiskwamen maar niet wisten welke vogeltjes ze gevangen hadden. Als Poggio in zijn uitvoerige correspondentie Epicurus een enkele maal noemt, dan is het in de gangbare, vulgair-epicureïsche zin van 'wijntje en trijntje', of hij doet de filosoof Seneca na, die een aantal van zijn moralistische brieven met een citaat uit Epicurus besloot. In de jaren na de vondst (tot 1430) vraagt hij een enkele maal, in slechts enkele woorden, aan vriend Niccoli zijn Lucretiushandschrift terug. Tevergeefs. Daarna komt in zijn verdere leven Lucretius niet meer aan de orde (in zijn brieven corpus als geheel spreekt Poggio het meest over Cicero). In zijn correspondentie over de handschriftvondsten uit hij zich één keer heel emotioneel over een antieke auteur die bijna in het stoffige klooster verloren was gegaan. Greenblatt maakt er in zijn 'thriller' voor de lezer, die al Umberto Eco en Dan Brown in zijn kast heeft staan, een pathetische uitsmijter van (pp. 178-179), maar het blijkt te gaan om een volledig handschrift van Quintilianus, Romeins professor in de retorica!

Ook Greenblatts pathetiek in als/dan-redeneringen (Stel dat Poggio dit handschrift niet had gevonden, dan hadden wij nu geen Lucretius en als we geen Lucretius hadden...), raakt kant noch wal. Al uit de tweede helft van de vijftiende eeuw bezitten wij mededelingen over Lucretiushandschriften in Noord-Frankrijk. De hoofdtak van de bestaande Lucretiusoverlevering stamt uit twee Franse handschriften uit de Karolingische Renaissance (begin negende eeuw). Naar hun vorm worden zij aangeduid als *Oblongus* ('langwerpig') en *Quadratus* ('vierkant'). Menig moderne filoloog zal bij tijden gedacht hebben: had Poggio zijn handschrift maar nooit gevonden of tenminste zorgvuldig bewaard, dan hadden wij nu niet zoveel hoofdbreken over de waarde van al die in de vijftiende eeuw overgeschreven Italische handschriften, vol lezingen waarover wij niet kunnen beslissen of ze authentiek, antiek overleveringsgoed zijn, braaf overgeschreven door een middeleeuwse monnik, of meer of minder briljante verbeteringen van zo'n eigengereide, Italische humanist!

'DE LUCRETIUSTEKST WAS ZO GEBREKKIG OVERGELEVERD DAT DE UITGAVE VAN EEN RELATIEF BETROUWBARE TEKST ONGEVEER HONDERDVIJFTIG JAAR GEDUURD HEEFT.'

In een overgangspassage van zijn boek (pp. 209-210) merkt Greenblatt terecht op dat er niets bekend is over Poggio's en Niccoli's reacties op het gedicht van Lucretius, 'maar er zijn aanwijzingen - kopieën van manuscripten, korte vermeldingen, toespelingen, subtiele tekenen van invloed - dat het langzaamaan begon te circuleren, eerst in Florence, later daarbuiten'. Het huidige wetenschappelijke receptieonderzoek concentreert zich op deze, vaak moeizaam te vinden en te duiden 'aanwijzingen' van vijftiende-eeuwse Italische Lucretiuslezers. Greenblatt kiest voor het vervolg van zijn boek een makkelijker en meer bekende weg, want op p. 210 vervolgt hij zijn biografie van Poggio: 'Terug in Rome had Poggio intussen zijn oude leven aan het pauselijk hof weer opgepakt...' De rest van de biografie heeft niets met Lucretiusreceptie te maken. Hiervoor moeten wij naar andere recente publicaties, bijvoorbeeld van de latinist Michael Reeve, werkzaam in Cambridge, die zich sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw buigt over de overlevering van Lucretius. Zijn bijdrage over Lucretius in Middeleeuwen en vroege Renaissance ('transmission and scholarship') verscheen in de eerder genoemde *Cambridge Companion to Lucretius*. Noch de naam van Reeve noch de *Companion* figureren in Greenblatts uitvoerige 'selective bibliography' (pp. 309-335).

In Greenblatts vergelijking tussen Lucretius' dichtwerk en de dominante dom van Florence komt ook zijn neiging tot uitdrukking om epicurisme met Lucretius te identificeren, in een zwart-witte tegenstelling te

plaatsen met christendom en Middeleeuwen en de kennismaking met het epicurisme in de Renaissance te zien als complete revolutie in plaats van een proces van evolutie en integratie. Ter correctie van Greenblatts simplificaties verwijs ik graag naar de recente, genuanceerde studie van Susanna Gambino Longo (overigens wel door Greenblatt genoemd), getiteld *Savoir de la nature et poésie des choses. Lucrèce et Épicure à la Renaissance italienne* (2004). Dit is een allround receptiestudie over Lucretius in filosofie, theologie en wetenschap (*savoir*) en in de literatuurtheorie en poëzie van de Italische Renaissance. Terecht worden hier Lucretius en Epicurus onderscheiden, want voor de transmissie van Epicurus' natuurfilosofie is Lucretius een hoofdbron (overigens niet zonder problemen, want de vraag hoe orthodox of heterodox de dichter ten opzichte van zijn Leermeester is geweest blijft een druk bediscussieerde kwestie). Over de ethiek, de leer van het genot, geeft Lucretius maar bescheiden informatie.

Voor deze ethische discussie greep men ook in de Renaissance al terug naar de filosofische geschriften van Cicero en naar de brief over het geluk en de spreuken van Epicurus zelf. Deze zijn overgeleverd in de Griekse *Levens van Filosofen* van Diogenes Laërtius, een traktaat dat in de loop van de vijftiende eeuw in Latijnse vertaling in Italië bekend werd. Noch de geleerde Valla (eerste helft vijftiende eeuw) in zijn geschrift over het genot, noch Erasmus in zijn dialoog over de christelijke epicureër blijken Lucretius te hebben gelezen. De studie van Gambino Longo leert ook dat er selectief gebruikgemaakt werd van Lucretius, waarbij een deel van zijn werk geïntegreerd kon worden met de 'middeleeuwse' Aristoteles. Fysische leerstellingen konden worden overgenomen en opvattingen over de sterfelijkheid van de ziel en over de schepping als resultaat van toevallige atoombotsingen werden verworpen. Epicureërs waren trouwens geen atheïsten en atheïsten in de moderne zin waren in de zestiende eeuw zeldzaam.

Voor het selectief gebruik van Lucretius vonden christelijke humanisten een inspirerende en beschermende voorganger in de kerkvader Lactantius (rond 300), die de opvattingen van Lucretius over de stoffelijkheid van de ziel, het toevallige ontstaan van mens en wereld, en over de gevoelloze, niet bij de mensenwereld betrokken goden hartstochtelijk verwierp, maar diens retorische redeneertrant en formuleringen maar al te graag overnam. Zo kon het gebeuren dat Lucretius' dichtregel ter ere van Epicurus: *E tenebris tantis tam clarum extollere lumen* ('U die in donkere nacht het eerst zo'n stralend licht/ wist op te heffen...', begin van boek 3) door Lactantius gericht werd tot Jezus, door Herman Gorter tot Marx, en door Italische humanisten uiteraard tot Dante.

Het Latijnse leerdicht van Lucretius heeft nooit op de pauselijke index van verboden boeken gestaan. Bij de ideehistorische, nieuw-historistische passages in Greenblatts boek past de gebruikelijke waarschuwing: *caute legendus* ('moet met behoedzaamheid gelezen worden').

Piet Schrijvers is emeritus hoogleraar Latijnse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden en is actief als vertaler en essayist.

Literatuur:

Susanna Gambino Longo. *Savoir de la nature et poésie des choses. Lucrèce et Épicure à la Renaissance italienne*. Honoré Champion. Parijs 2004.

Stuart Gillespie en Philip Hardie (red.). *The Cambridge Companion to Lucretius*. Cambridge University Press. Cambridge 2007.

Lucretius. *De natuur van de dingen*. Vertaling Piet Schrijvers. Historische Uitgeverij. Groningen 2008; fragmenten eruit worden voorgelezen door Jeroen Willems in het luisterboek *Een stralend nieuw lied zal ik zingen. Lucretius, Horatius, Vergilius*. Rubinstein. Amsterdam 2009.

Catherine Wilson. *Epicureanism at the Origins of Modernity*. Oxford University Press. Oxford 2008.

Externe links

Stephen Greenblatt gaf verschillende interviews over zijn boek in de media, onder andere op *CBS News*: www.cbsnews.com/video/watch/?id=7389417n

De *Stanford Encyclopedia of Philosophy* geeft uitgebreide informatie over Epicurus:
<http://plato.stanford.edu/entries/epicurus/>

... en over Lucretius:
<http://plato.stanford.edu/entries/lucretius/>

Poggio Bracciolini was onder andere de auteur van een verzameling *Facetiae*, grappige, vaak satirische anekdotes. Een Engelse vertaling vindt u hier:
www.elfinspell.com/PoggioTitle.html

Een mijlpaal in de Nederlandse receptiegeschiedenis van Lucretius was de verschijning in 1942 van het proefschrift van Ida Gerhardt over de dichter, met een vertaling van een deel van *De rerum natura*:
www.idagerhardt.nl